ARAB TILIDA MOZIY FE'LI SHAKLINING LISONIY TABIATI VA PRAGMATIK POTENSIALI

Malikov marufjon abdullajon o‘g’l

Oriental universiteti

Magistratura (arab tili)

Yo’nalishi 1-kurs talabasi

KIRISH

Arab tilshunosligining tamal toshini tashkil etuvchi fe’l turkumi va uning zamon tizimi azaldan funksional boyligi bilan ajralib turadi. An’anaviy arab grammatikasida moziy shakli asosan nutq so‘zlanayotgan paytdan oldin tugallangan ish-harakatni ifodalovchi grammatik shakl sifatida o‘rgatiladi. Biroq, zamonaviy pragmalingvistika va diskurs tahlili shuni ko‘rsatadiki, moziy fe’lining vazifasi faqatgina xronologik o‘tmish bilan cheklanmaydi. Kommunikativ vaziyat, so‘zlovchining maqsadi va matn kontekstiga qarab moziy fe’li o‘zining invariant (asosiy) ma’nosidan uzoqlashib, mutloq yangi ma’no va funksiyalarni kasb etadi. Ushbu maqolada arab tilidagi moziy fe’li shaklining lisoniy tabiati va uning matnda namoyon bo‘ladigan pragmatik konnotatsiyalari tahlil qilinadi.

1. Moziy fe’lining grammatik va pragmatik tabiati

Arab tili tizimida moziy fe’li o‘zining turg‘un morfologik asosga egaligi bilan ajralib turadi. Ammo uning pragmatik tabiati juda dinamikdir. Tilshunoslikda zamon tushunchasi sof grammatik ko‘rsatkich (Tense) hamda subyektiv-kontekstual munosabatni ifodalovchi pragmatik vaqt (Temporal\ Pragmatics) sferalariga bo‘linadi.

Klassik arab tili grammatikasining yirik vakillari asarlarida ham moziy fe’lining vaqt doirasi mutloq emas, balki kontekstga qarab nisbiy ekanligi, ya'ni matnda **"zamonlar ko‘chishi"** hodisasi sodir bo‘lblishi qayd etilgan. Pragmatik nuqtai nazardan, moziy shaklining variant (ko‘chma) ma’nolari tasodifiy emas. Ular so‘zlovchining tinglovchiga psixolingvistik ta’sir o‘tkazish, axborotning reallik

darajasini maksimal darajada oshirish yoki muayyan ijtimoiy-huquqiy munosabatni o‘sha lahzada muhrlash ehtiyojidan kelib chiqadi.

2. Moziy shaklining kelajak muqarrarligi (Asertivlik) funksiyasi

Moziy fe’lining eng hayratlanarli pragmatik imkoniyatlaridan biri — hali sodir bo‘lmagan, kelajakka taalluqli bo‘lgan voqea-hodisalarni xuddi o‘tib ketgan va o‘zgartirib bo‘lmaydigan haqiqatdek taqdim etishidir. Bu hodisa klassik arab ritorikasida ko‘pincha "kelajak voqeligini muqarrar bo‘lganligi sababli o‘tmish sifatida ko‘rsatish" deb izohlanadi. Zamonaviy pragmatikada esa bu holat **asertivlik (so‘zlovchining o‘z axboroti haqiqiyligiga bo‘lgan qat’iy ishonchi)** nutqiy akti sifatida baholanadi.

Ushbu funksiya asosan muqaddas matnlarda va qat'iy bashoratlarda faol kuzatiladi. Masalan, Qur'oni Karimdagi Nahl surasining 1-oyatida: Allohning amri (Qiyomat) keldi, bas uni shoshiltirmangiz". Ushbu oyatda "keldi" fe’li morfologik jihatdan moziy shaklida qo‘llangan. Vaholanki, gap kelajakda sodir bo‘ladigan Qiyomat haqida ketmoqda. Oyatning davomidagi "uni shoshiltirmangiz" inkor-buyruq fe’li ham harakatning hali bajarilmaganidan, ya'ni kelajakka tegishli ekanidan guvohlik beradi.

Pragmatik tahlil: Agar bu o‘rinda kelajak zamon shakli qo‘llanganda edi, xabarda ma’lum ma’noda ehtimollik yoki kutilish unsuri saqlanib qolgan bo‘lardi. Moziy shaklining tanlanishi esa voqeaning sodir bo‘lishi vaqt nuqtai nazaridan xuddi o‘tib ketgan muqarrar ishlar kabi mutloq va shubhasiz ekanligini tinglovchining ongiga singdirish vazifasini bajarmoqda. Shuningdek, shartli va istak gaplar tizimida ham moziy fe’li kelajakdagi qat’iy bog‘liqlikni ifodalaydi. Masalan, "Agar sen tursang, men ham turdim" qolipidagi gapda har ikki harakat ham kelajakka tegishli, ammo shart va jazoning bajarilishidagi qat’iy bog‘liqlikni ko‘rsatish uchun moziy qolipi tanlanadi.

3. Huquqiy diskurs va nutqiy aktlarda moziy (Performativlik)

Zamonaviy pragmalingvistikadagi "performativlik" tushunchasi shunchaki ma'lumot berishga xizmat qilmaydigan, balki aytilgan lahzaning o‘zida yangi bir

ijtimoiy-huquqiy voqelikni, majburiyatni yoki statusni yuzaga keltiradigan gaplarni ifodalaydi. Arab tilshunosligi va fiqhida bu hodisa shartnoma yoki bilimlashuv lafzlari nomi ostida o‘rganiladi va ular deyarli har doim moziy shakli yordamida amalga oshiriladi. Oldi-sotdi va nikoh jarayonlaridan olingan quyidagi o‘zbekcha o‘girmalar bunga misol bo‘ladi: Senga ushbu kitobni sotdim" (Oldi-sotdi jarayonida "sotaman" ma'nosida). "Uni nikohimga qabul qildim" (Nikoh bitimi tuzilayotgan soniyada).

Pragmatik tahlil: Grammatik jihatdan "sotdim" va "qabul qildim" fe’llari o‘tgan zamonda bo‘lsa-da, pragmatik vaqt nuqtai nazaridan aynan nutq so‘zlanayotgan lahzaga tegishlidir. Agar bu o‘rinda hozirgi-kelajak zamon shakli ishlatilib, "Senga sotaman" deyilsa, gap va’da yoki kelajakdagi reja xarakterini oladi va shartnoma o'sha soniyada huquqiy kuchga ega bo‘lmaydi. Moziy shakli bitimning tugallanganligi, qat’iyligi va undan ortga qaytib bo‘lmasligini lisoniy jihatdan muhrlaydi.

4. Modallik va emotsionallik: Duo va inshoiy gaplar qolipi

Moziy shakli o‘zining semantik va grammatik mustahkamligi sababli, so‘zlovchining subyektiv-emotsional munosabatini, uning ichki kechinmalari va modalligini ifodalashda ham faol variantdoshlik hosil qiladi. Buni biz quyidagi qoliplarda ko‘rishimiz mumkin: A) Duo va tilaklar diskursi

Arab madaniyati va nutqiy etiketida duo hamda tilaklar an’anaga ko‘ra moziy shakli orqali ifodalanadi va o‘zbek tiliga quyidagicha o‘giriladi:

Alloh seni yaxshilik bilan mukofotladi (ya'ni mukofotlasin)".

"Alloh uni o‘z rahmiga oldi (ya'ni rahmat qilsin)".

Ushbu gaplarda fe’llar asl matnda morfologik jihatdan moziyda bo‘lsa-da, ularning pragmatik asosi kelajakka yo‘naltirilgan istak va niyatdir.

Pragmatik tahlil: Kelajak uchun mo‘ljallangan duoning moziy bilan ifodalanishi so‘zlovchining Yaratuvchiga va duoning ijobat bo‘lishiga bo‘lgan yuksak ishonchidan (presuppozitsiyadan) dalolat beradi. So‘zlovchi duosining qabul bo‘lishini shu qadar qat’iy istaydiki, u xuddi sodir bo‘lib o‘tgan, rad etib

bo‘lmaydigan voqelik kabi moziy qolipida nutqqa chiqaradi.

B) Taajjub va hayrat ifodalash qoliplari Arab tilidagi taajjub va hayrat fe’llari ham o‘z asosiga ko‘ra moziy fe’liga borib taqaladi. Masalan, o‘zbek tilidagi "Rostg‘o‘ylik naqadar go‘zal bo‘ldi!" yoki "U naqadar go‘zal bo‘ldi!" kabi hayrat ifodalari tub mohiyati bilan o‘tmish qolipiga suyanadi.

Bu yerda grammatik invariant o‘z o‘rnini sof emotsional va baholovchi pragmatik konnotatsiyaga bo‘shatib beradi. Vaqt kategoriyasi butunlay lisoniy qiymatini yo‘qotib, o‘rnini so‘zlovchining subyektiv ekspressiyasiga beradi.

XULOSA

O‘tkazilgan funksional va pragmatik tahlillar arab tilida moziy fe’li shakli faqatgina chiziqli vaqt o‘lchovidagi o‘tmishni anglatuvchi oddiy grammatik vosita emasligini ko‘rsatadi. U matn talabi va kommunikativ maqsadlar doirasida o‘zining semantik chegaralarini kengaytira oladigan, kuchli pragmatik potensialga ega lisoniy fenomendir.

Moziy shakli:

1 Diniy va asertiv diskursda kelajakda sodir bo‘lishi muqarrar bo‘lgan voqealarni sotsiopsixologik jihatdan kafolatlash uchun "kelajak asertivligi" funksiyasini bajaradi.

2 Ijtimoiy-huquqiy munosabatlarda performativ nutqiy akt sifatida namoyon bo‘lib, aytilgan lahzada yangi voqelik va majburiyatlarni keltirib chiqaradi.

3 Duo, tilak va taajjub diskursida moziy shakli xronologik vaqtdan xoli bo‘lib, so‘zlovchining ichki ishonchi va emotsional munosabatini ifodalovchi universal qolip vazifasini o‘taydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1 **Ibn Jinniy, Abu-l-Fath.** al-Khasā’is (الخصائص). – al-Qohira: Dor al-Kutub al-Misriyya, 1952.

2 **Zamaxshariy, Mahmud ibn Umar.** al-Mufassal fī san’at al-i’rāb (المفصل في صنعة الإعراب). – Bayrut: Dor al-Jiyg‘, 1993.

3 **Jurjoniy, Abdulqohir.** Dalā’il al-i’jōz fī ’ilm al-ma’ānī (دلائل الإعجاز). – al-Qohira: Matba’at al-Madaniy, 1992.

4 **Suyutiy, Jaloliddin.** al-Itqān fī ’ulūm al-Qur’ān (الإتقان في علوم القرآن). – al-Qohira: Dor al-Turays, 1978.

5 **Samarrai, Fadhil Salih.** Ma’ānī al-abniyah fī al-’arabiyyah (معاني الأبنية في العربية). – Ammān: Dor Ammān, 2007.

6 **Austin, John L.** How to Do Things with Words. – Oxford: Oxford University Press, 1962.

7 **Searle, John R.** Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969.

8 **Mahmudov, N.** O‘zbek tilidagi sodda gaplarda semantik-pragmatik aspektlar. – Toshkent: Fan, 1998.

9 **Hakimov, M.** O‘zbek pragmalingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2013.